RECINTOS FORTIFICADOS EN ÉPOCA VISIGODA: HISTORIA, ARQUITECTURA Y TÉCNICA CONSTRUCTIVA

Editores científicos:
Josep Maria Macias Solé
Albert Ribera Lacomba
Miquel Rosselló Mesquida

T.R.A.M.A 8
TREBALLS D'ARQUEOLOGIA
DE LA MEDITERRÀNIA ANTIGA

Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Tarragona 2020

Edició de les II Jornades Internacionals d'Arqueologia de Riba-roja de Túria (València), titulades «Recintes fortificats en època visigoda: història, arquitectura i territori», que van tenir lloc a Riba-roja de Túria els dies 8, 9 i 10 de novembre de 2017.

Aquesta obra ha estat possible gràcies al projecte de recerca «Parámetros analítico-evolutivos de las técnicas constructivas del noreste de la Tarraconense en época tardoantigua» (HAR2015-64392-C4-2P-FEDER, 2016–2019) i la col·laboració de l'Ajuntament de Riba-roja de Túria.

Aquesta obra ha passat revisió d'experts. / This is a peer-reviewed publication.

Consell Editorial
Juan Manuel Abascal (Universitat d'Alacant, Espanya), Susan E. Alcock (Universitat de Michigan, EUA), Achim Arbeiter (Universitat de Göttingen Georg-August, Alemanya), Darío Bernal (Universitat de Cadis, Espanya), Yannis Maniatis (Centre Nacional de Recerca Científica Demokritos, Grècia), Luisa Migliorati (Universitat de Roma La Sapienza, Itàlia), Rosa Plana-Mallart (Universitat Paul-Valéry Montpeller 3, França) i Lucrezia Ungaro (Sovrintendenza Capitolina, Direcció de Museus de Roma, Itàlia)

© d'aquesta edició, Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)
Plaça d'en Rovellat, s/n, 43003 Tarragona
Telèfon 977 24 91 33
info@icac.cat - www.icac.cat

Durant els nou primers mesos de publicació, qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només es pot fer tenint l'autorització dels seus titulars, amb les excepcions previstes per la llei. Adreceu-vos a CEDRO (Centre Espanyol de Drets Reprogràfics, www.cedro.org) si heu de fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

A partir del desè mes de publicació, aquest llibre està subjecte –llevat que s'indiqui el contrari en el text, en les fotografies o en altres il·lustracions– a una llicència Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 3.0 de Creative Commons (el text complet de la qual es pot consultar a http://creativecommons.org/licences/by-nc-nd/3.0/es/deed.ca). Així doncs, s'autoritza el públic en general a reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i les entitats que la publiquen i no se'n faci un ús comercial, ni lucratiu, ni cap obra derivada.

© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari

Primera edició: desembre de 2019
Coordinació editorial: Publicacions de l'ICAC
Correcció: Ramon Vidal Muntané, B2B Translation, Paul Turner
Imatge de la coberta: Detall d'un segment de la muralla de València la Vella. Fotografia de Josep Maria Macias (ICAC)
Disseny de la col·lecció i de la coberta: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert

Dipòsit Legal: T 329-2020
ISBN: 978-84-949747-5-5

EL PUIG DEL CID D'ALMENARA (PLANA BAIXA, CASTELLÓ)

Ferran Arasa[1]

Resum

El Puig del Cid (Almenara, Castelló) és una extensa fortificació, situada al nord de Sagunt, a curta distància, que fou donada a conèixer per L. Cebrián Mezquita cap al final del segle xix. Posteriorment, A. Schulten la va identificar amb un campament romà, però les primeres intervencions que s'hi van realitzar van mostrar el seu caràcter medieval. L'any 1980 es va fer una primera campanya d'excavacions en un edifici situat a prop de l'angle SE, amb els resultats de la qual es va fer una primera aproximació cronològica. Ara, la revisió dels materials ha permès precisar una datació entre els segles viii i ix, però encara queden per resoldre qüestions de gran importància, com la seua funció i el context històric en el qual es va construir.

Abstract

Puig del Cid (Almenara, Castellón) is a large fortification located north Sagunto, a short distance away, which was disseminated by L. Mezquita in the late 19th century. Later, it was identified like Roman camp by A. Schulten, but the first interventions that were carried out showed medieval signs. In 1980 a first excavation campaign was carried out in a building located near its southern corner, with their results was made a first chronological approximation. Now, the review of its pottery has made it possible to specify a dating between 8th and 9th centuries, but there are still issues of great importance such as its function and the historical context in which it was built.

1. Universitat de València.

1. Introducció

Entre els anys 1874 i 1882, el poeta, periodista, historiador i polític L. Cebrián Mezquita –membre destacat de la Renaixença valenciana– va exercir de metge a la població valenciana d'Almenara (Plana Baixa), on va desenvolupar la seua afecció a l'arqueologia explorant alguns jaciments i fenthi almenys una excavació. Les seues notícies arqueològiques, com quasi tota la seua obra històrica, romanen inèdites i només darrerament ha començat a estudiar-se (Arasa 2014-2015). El que podem considerar el seu principal descobriment és un gran recinte fortificat que va denominar el Punt del Cid.[2] En el seu manuscrit sobre Almenara (*FLCM*, 80, 1, 25-31 i 168-169) el descriu de manera detallada en dues ocasions, en la segona de les quals inclou un croquis del jaciment, i l'identifica amb un campament romà, que posteriorment hauria ocupat el Cid en el seu setge al castell d'Almenara entre els anys 1097 i 1098.

La notícia sobre el seu descobriment la van publicar dos autors als quals va deixar consultar el seu manuscrit: el poeta, periodista i polític T. Llorente (1887, 261-262) i el metge i historiador de Sagunt A. Chabret (1888, 25-28). A través del llibre d'aquest sobre Sagunt la notícia va arribar a A. Schulten, que es va posar en contacte amb L. Cebrián per tal de visitar el jaciment. La visita tingué lloc els dies 18-19 d'octubre de 1928 i, donada l'avançada edat de l'aleshores cronista de València, el seu fill L. Cebrián va acompanyar l'arqueòleg alemany. El mateix L. Cebrián va anotar la notícia de la visita en el segon i més breu dels textos sobre el jaciment, on explica que l'investigador alemany opinava que la fortificació era semblant als campaments coneguts d'Escipió, però que la part est li pareixia més moderna per haver-se emprat argamassa de calç en la construcció dels murs. Com que el lloc es troba prop de la Muntanyeta dels Estanys, on des de principis del segle XIX es coneixen unes ruïnes romanes que s'identifiquen amb el temple d'Afrodita que cita Polibi en el curs de la Segona Guerra Púnica, no lluny del qual van acampar els Escipions, A. Schulten va concloure que es tractava del seu campament en la hipotètica primera aproximació de l'exèrcit romà a Sagunt l'any 217 aE, i va considerar que era el més antic dels existents a la península Ibèrica, va alçar un plànol topogràfic del recinte i el va donar a conèixer en diverses publicacions, tant a Alemanya com a Espanya (Schulten 1928*a-b*). Aquesta identificació amb un campament romà encara va perdurar algunes dècades (García y Bellido 1976, 64; Morillo 1991, 148).

Una proposta pareguda fou la de M. González Simancas (1928), que quan estava excavant a Sagunt, en 1926, el va explorar, va fer un sondeig al cim oriental i va concloure que es tractava del campament d'Anníbal en el setge a aquella ciutat, tot i que posteriorment va assenyalar el seu caràcter medieval. Aquest origen el va determinar inicialment N. P. Gómez Serrano en 1929, que va donar compte en 1933 de la donació a la Secció d'Antropologia i Prehistòria del Centre de Cultura Valenciana d'un lot de materials medievals d'aquest jaciment (Gómez Serrano 1929, 200; 1933, 32), potser els recuperats en l'excavació de M. González Simancas. Anys després, J. Alcina (1950, 121 i 128), en estudiar les ruïnes del suposat temple de Venus situat a la Muntanyeta dels Estanys, expressava els seus dubtes sobre l'origen romà del jaciment i recordava que les anteriors excavacions havien proporcionat materials medievals. La confirmació del seu origen medieval vingué de la mà dels investigadors francesos A. Bazzana i P. Guichard (1976, 27-28; Bazzana 1978, 186 i 195), que el van explorar i van obrir un sondeig a la vora del tram nord de la muralla. Aquests autors destacaven les seues grans proporcions, l'escàs nombre d'habitacions visibles al seu interior i l'absència de cisternes; també trobaven un cert paregut amb els jaciments castellonencs del Tossal de Mollet (Sant Joan de Moró) i la Mola (la Pobla Tornesa), tot i que en aquests els murs són de pedra seca. Finalment, l'any 1980 el Servei d'Arqueologia de la Diputació de Castelló va fer una excavació en un edifici pròxim a l'angle SE del recinte, de la qual es va publicar una notícia preliminar en què es proposava una datació altmedieval (Arasa 1980), que en una publicació posterior es concretava entre els segles VII i IX (Arasa 2000, 117-118).

Posteriorment, diversos autors s'han referit a aquest jaciment. En un article sobre el recinte fortificat de València la Vella (Riba-roja de Túria, Camp de Túria), M. Rosselló (1996, 440-442) establia un cert paral·lelisme entre els dos jaciments i plantejava la seua identificació amb un *castrum* d'època visigòtica, que tindria una funció defensiva i de control del territori i podria posar-se en relació amb les campanyes militars dels monarques Gundemar (610-612) i Sisebut (612-621). Aquesta fortificació formaria part d'un hipotètic doble *limes* construït per la monarquia visigòtica per tal

2. En l'actualitat estem estudiant de nou el jaciment i els materials recuperats en la campanya d'excavacions del 1980 amb el doctor J. Negre (Museu Arqueològic de Gandia). També vull expressar el meu agraïment als col·legues que han atès les meues consultes: P. Guichard, S. Gutiérrez Lloret, J. M. Macias i M. Rosselló.

de fer front a l'ocupació bizantina. Posteriorment, M. Martí (2001, 28-29) plantejava la hipòtesi que fos un establiment bizantí de la segona meitat del segle VI amb funcions de protecció de la Via Augusta. Finalment, V. Ll. Pérez García (2012, 180, 182-183) el considerava un *castellum* de la frontera entre les províncies *Tarraconensis* i *Carthaginensis*, destacava la seua situació prop de la mar i la funció de control de l'important eix estratègic que segueix la Via Augusta, i recordava que aquest tipus de recintes estan situats prop de ciutats que encunyen moneda en els segles V-VII.

Alguns documents del segle XIV citen aquesta fortificació amb diferents topònims, entre els quals figura el que hem recuperat per a denominar-lo, ja que el considerem més adequat per tractar-se d'un oròmin i fins ara no hem trobat suport documental del terme *punt* emprat per L. Cebrián. Així, segons notícia facilitada pel professor J. Torró (UV), a qui volem agrair la informació, el lloc apareix citat en un document de 1317 com a *Bastitam del Cit*: la Bastida del Cid, amb un primer element genèric que s'aplica a recintes emmurallats, que més endavant desapareixerà en favor d'un oròmin. Anys més tard, en el marc de l'anomenada Guerra dels dos Peres, Pere IV el Cerimoniós d'Aragó i Pere I el Cruel de Castella (1356-1369), les tropes castellanes van atacar Morvedre (Sagunt) l'any 1364, raó per la qual Pere IV va establir la frontera militar a Almenara. En la descripció de l'itinerari que havia de seguir l'avituallament del castell d'Almenara, s'explica que havia d'arribar per mar des de Borriana fins a l'«estanyol tro al Puig del Cit qui es endret del dit castell»: havien de desembarcar a la platja d'Almenara i per la marjal arribar fins al Puig del Cid i al castell d'Almenara (Bosó 2011, 33-34).

2. Descripció

El Puig del Cid forma part de la serralada d'Almenara, que amb la Muntanya Blanca, el castell d'Almenara i altres altures menors configuren una barrera orogràfica que tanca el pla litoral a 9,5 km al nord de Sagunt (figura 1). Aquesta disposició li confereix un especial valor estratègic, ja que controla el camí que segueix la costa i l'accés a aquesta ciutat des del nord. D'altra banda, es troba a 2,5 km de la mar, cosa que facilita l'aprovisionament, tot i que entre tots dos s'interposa una extensa marjal. La seua altitud absoluta és de 106 m a l'angle NO, i la relativa, de 92 m; aquesta darrera és la que hi ha entre el cim i el lloc on es trobava la porta principal del recinte, situada en el costat sud. La muntanya presenta una forma de U oberta cap al sud, amb dos braços que davallen en aquesta direcció, dels quals el de l'est és més llarg. La cresta topogràfica és estreta i els vessants interiors tenen un fort pendent, per la qual cosa no presenta molt bones condicions per a l'edificació ni per a l'existència d'un recinte menor en la part més elevada. La muralla s'adapta a la topografia de la muntanya i segueix per les cotes més altes del costat nord i dels laterals amb un traçat una mica irregular, i davallava fins a la depressió que els separa, per on discorria en un tram quasi recte.

El recinte té una forma rectangular irregular, amb un perímetre de 1.250 m i una superfície de 9,7 ha. La grossària de la muralla varia entre 1,2 i 1,6 m, presenta un parament carejat de pedres irregulars travades amb morter, de manera quasi exclusiva de gres de la mateixa muntanya, i en algun punt encara conserva quasi 2 m d'alçària (figura 2). El morter conté arena i grava de la platja, amb restes de malacofauna, i s'esmicola fàcilment. Avui

FIGURA 1. Fotografia de Google Earth (2019) amb la localització del Puig del Cid.

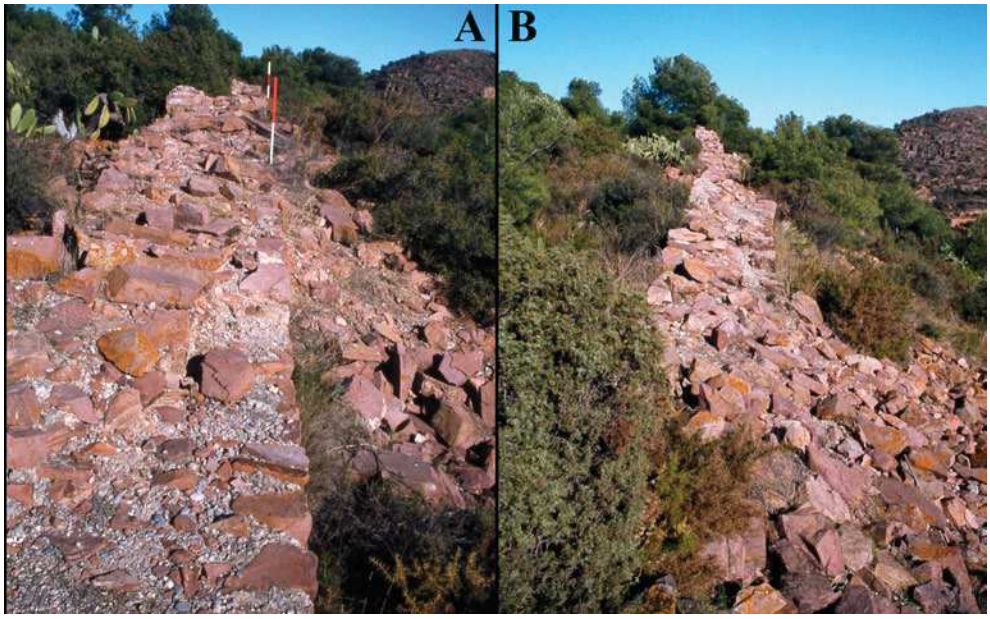

FIGURA 2. Fotografies del tram est de la muralla.

el recinte es troba molt deteriorat i ha quedat en bona part ocult pel pinar que hi ha crescut en les darreres dècades, de manera que en llargs trams a penes es pot reconèixer per la franja que forma l'acumulació de pedres en la cresta de la muntanya. La fotografia aèria del vol americà del 1945 ofereix una imatge més clara del seu traçat complet, que, amb el plànol d'A. Schulten, permet ferhi algunes precisions: als angles NO i NE s'identifiquen dues construccions majors que les torres, i a l'extrem SO es veu com recula formant un angle recte, per a seguir de nou cap a l'est (figura 3).

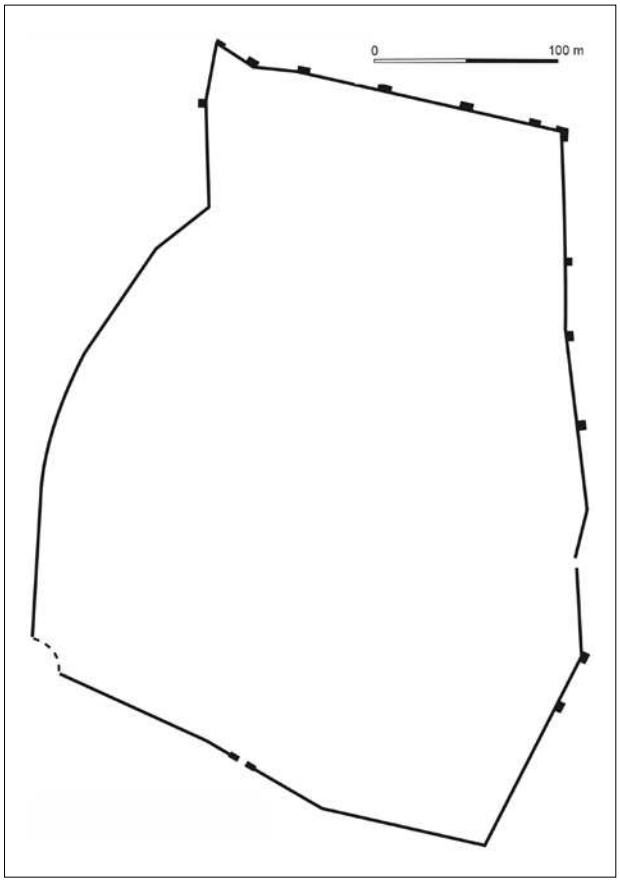

FIGURA 3a. Calc del plànol topogràfic d'A. Lammerer i A. Schulten.

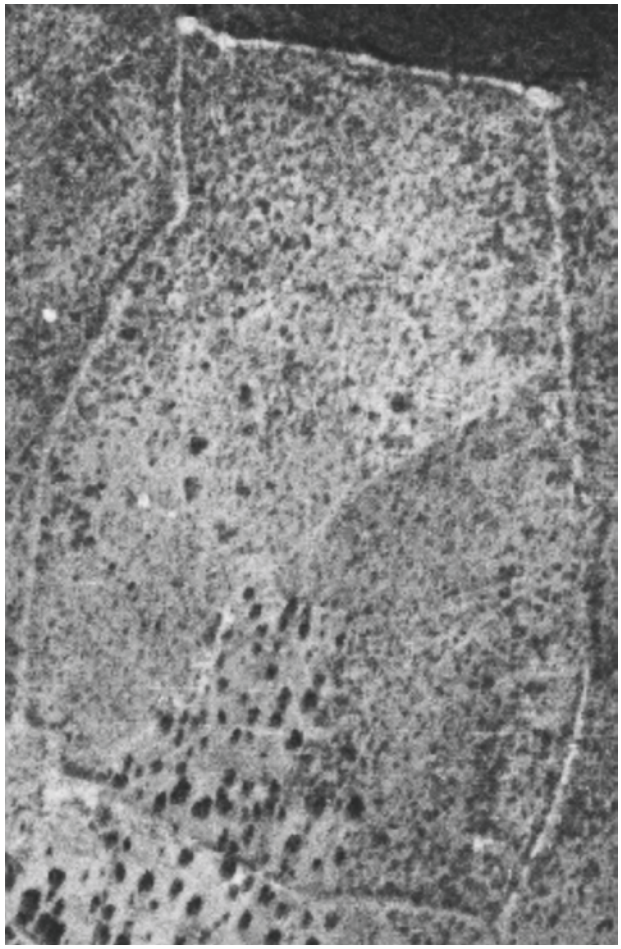

FIGURA 3b. Fotografia aèria del 1945 amb el recinte visible (vol americà, ICV).

El llenç est, com ja va assenyalar L. Cebrián, es troba més ben conservat, tant pel que fa a la muralla com a les construccions interiors. Tot el pany meridional, per on resultava més fàcil l'accés, ha desaparegut a causa de les transformacions agrícoles. Ací es trobava la que A. Schulten denomina *porta praetoria*, de 3 m de llum, que sens dubte era la principal del recinte i estava flanquejada per dues torres. L. Cebrián cita en aquest pany dues escales afrontades que ocupaven la meitat del gruix de la muralla, i una altra de semblant en el del costat oest. També indica l'existència d'una porta al costat est, en el qual –en els trams que conservaven més altura– es veien pedres que sortien a manera de mènsules que podien servir per a sostenir una estructura de fusta, potser el camí de ronda. Tot i que aquest autor parla de setze torres, segons l'investigador alemany n'hi havia quinze: set al costat nord, cinc a l'est, una a l'oest i dues al sud; d'aquestes, avui només se'n reconeixen quatre. Segon assenyala L. Cebrián, la de l'angle NE era més gran, com un petit recinte. Les dimensions de les torres eren, segons aquest autor, de 2,30 m d'amplària i 2,20 m de profunditat; i segons A. Schulten, de 4-6 m d'amplària i 3-4 m de profunditat; les del costat sud tenien 2 m de profunditat i 5 m d'amplària. Avui el seu estat de conservació impedeix comprovar-ne les dimensions sense realitzar treballs de neteja i excavació; les torres visibles són massisses, i en una s'hi distingeix el principi de l'escala d'accés en la part central. Crida l'atenció que el pany més ben fortificat amb torres siga el nord, on la muntanya presenta més altitud, i que el costat sud –que en la part central segueix per terreny pla– només estiga reforçat per les dues torres que flanquejaven la porta.

A l'interior del recinte són visibles algunes edificacions, en els costats nord i est, com ja assenyalava L. Cebrián: «no muy grandes estancias, unas veces aisladas, otras veces agrupadas en línea recta». Tant M. González Simancas com A. Bazzana i P. Guichard van fer els sondeigs al costat nord, el primer cap a l'angle NE. Les construccions del costat est són les més ben conservades i es distribueixen de manera paral·lela a la muralla, separades d'aquesta per un espai sense construir a manera d'*intervallum*. La tècnica constructiva emprada en aquestes és la mateixa que en la muralla, un parament carejat de pedres irregulars travades amb morter, entre les quals es troben alguns carreus romans de calcària grisa, fins i tot motlurats. En el costat nord són difícils de reconèixer, però en el braç est es pot veure que són construccions discontínues disposades de manera escalonada en els trams amb menys pendent fins a prop de l'angle SE, amb unes dimensions semblants. Com ja van destacar P. Guichard i A. Bazzana, a l'interior del recinte no s'hi ha pogut identificar cap cisterna. L. Cebrián cita la troballa de monedes i ceràmica romanes, així com grans carreus en la zona plana del costat sud. Per la seua banda, N. Mesado (1966, 191, n. 15) va assenyalar la troballa de ceràmica ibèrica a l'interior del recinte, en la zona del tàlveg. També en les excavacions del 1980 es van trobar alguns fragments de ceràmica de l'edat del bronze, ibèrica i romana, alguns amb restes de morter adherit.

3. L'edifici excavat

L'any 1980 el Servei d'Investigacions Arqueològiques i Prehistòriques de la Diputació de Castelló hi va realitzar una campanya d'excavacions, que fou dirigida pel seu cap, F. Gusi Jener. La intervenció tingué lloc a l'extrem sud del braç est de la muntanya, prop de l'angle SE del recinte, que presenta una superfície horitzontal on es troba la darrera de les edificacions, que ja apareix representada en el plànol d'A. Schulten (figura 4a). Ací, aproximadament a l'altura del mur sud d'aquesta construcció, el llenç est de la muralla gira lleugerament cap al SSO fins a formar un angle obtús amb el pany sud. En superfície es veien alguns murs, i en l'angle NO hi havia un sondeig de planta aproximadament quadrada i 1,60 m de costat. L'excavació va treure a la llum una construcció de planta rectangular amb unes dimensions de 19,6 x 7,5 m i una superfície construïda de 147 m², que està orientada NNE-SSO, amb una disposició quasi paral·lela a la muralla en el llenç est i exacta en el sud (figura 4b). El seu mur nord afronta amb una altra edificació semblant i es prolonga cap a l'est, com també ho fa el mur oest cap al nord. La distància des del mur meridional fins al pany de la muralla és de 19,5 m, pràcticament la mateixa que la seua longitud. Els murs tenen 60-70 cm de grossària, presenten un parament semblant al de la muralla i en la seua construcció es van aprofitar carreus romans, alguns d'ells motlurats (figura 5). Les parets s'assenten sobre el nivell natural i en la seua base tenen un petit sòcol de reforç.

El mur est de l'estança excavada té 12,6 m de llargària i està travat en l'extrem sud amb un altre que segueix cap a l'est formant un angle recte que es prolonga més enllà del límit de l'excavació; possiblement deu ser la paret mitgera que separa aquesta d'una altra part de l'edifici que deu trobar-se en aquest costat. A l'altura d'aquest angle, des del mur oest arranca una paret adossada de 70 cm de grossària que deixa una obertura d'1,80 m en el costat est, que compta amb un llindar format per dos grans carreus de calcària. Aquesta paret tanca l'espai de 4,70 m que resta fins a

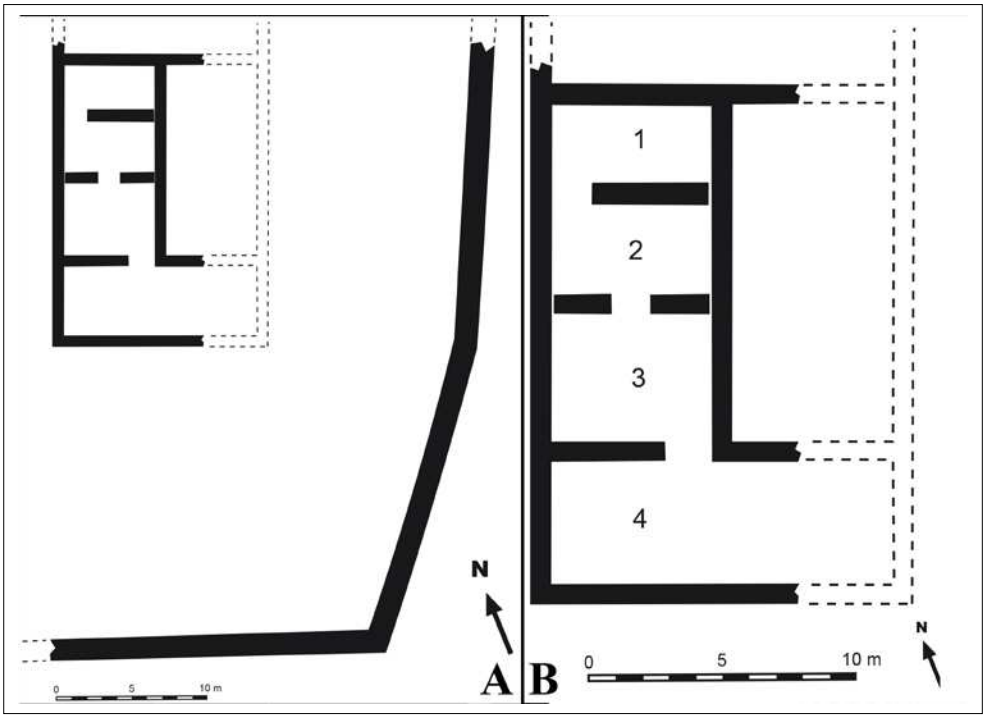

FIGURA 4. (A) Planta del sector SE de la fortificació, amb l'edifici parcialment excavat l'any 1980; (B) Planta de la part excavada d'aquest edifici i la seua restitució hipotètica.

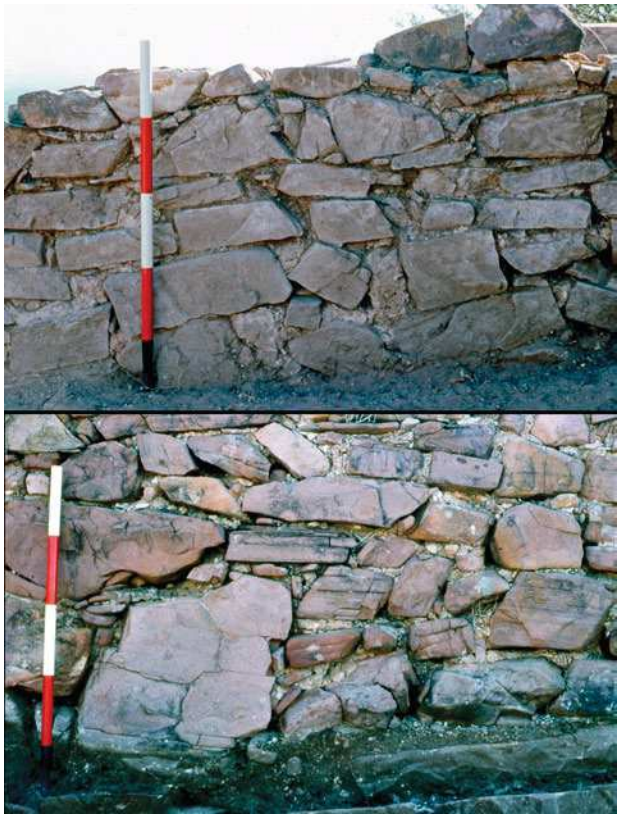

FIGURA 5. Detalls del parament de l'edifici.

l'extrem sud i que es prolonga cap a l'est, per on devia trobar-se l'accés a les dues parts. L'espai que resta al nord, que correspon aproximadament a dos terços de la longitud total, està dividit en tres habitacions per altres dues parets de factura molt grollera adossades als murs laterals, que pertanyen a una reforma interna posterior a la construcció. La primera es troba a 3 m del mur nord, conserva una sola filada de pedres travades amb fang i disposades de manera prou irregular, amb una amplària màxima de 80 cm, i deixa una obertura d'1,50 m en el costat oest. La segona habitació té 4,40 m de longitud i està delimitada al sud per una paret de característiques semblants i 70 cm d'amplària, amb una obertura al centre d'1,50 m (figura 6b). La tercera habitació té 4,90 m de longitud i està delimitada al sud per la paret on s'obre la porta principal que hem descrit anteriorment.

Segons la distribució que acabem de veure, i sobre el supòsit d'un disseny simètric, la seua amplària total podria ser de 14,35 m; la superfície construïda seria d'uns 280 m² i tindria la següent distribució: al costat sud, una mena de distribuïdor de planta rectangular, potser un pati descobert, orientat E-O, on es trobaria la porta; des d'aquest s'accediria a la resta de l'edifici, que s'estendria cap al nord i estaria dividit per una paret mitgera en dues sales similars de planta rectangular; la sala situada a la banda oest estava dividida en tres habitacions per dues parets de factura grollera construïdes en una segona fase, i tenia la porta en el costat est; possiblement també devia ser així en l'altra sala, ja que es conserva el principi de la paret que la tanca pel sud i forma angle amb la mitgera. D'aquesta manera, la distància des de la paret que tancaria aquest edifici pel costat est fins a la muralla seria d'uns 13 m. La porta podria trobar-se tant en el costat est del mur meridional com en l'extrem sud del mur oriental.

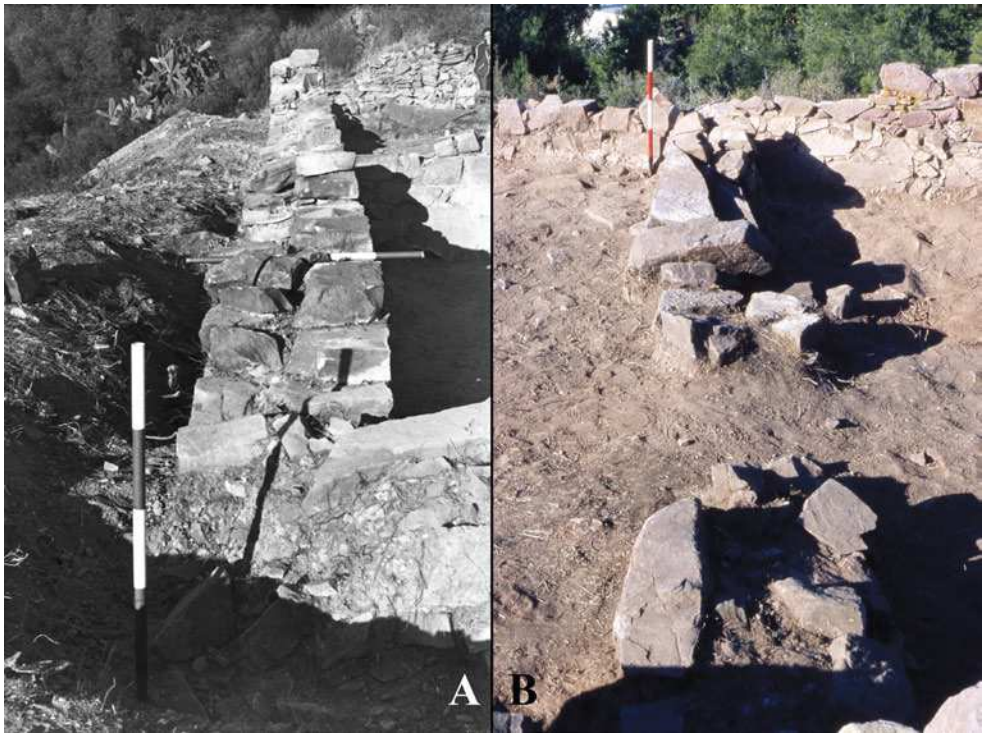

Figura 6. (A) Mur oest de l'edifici; (B) Paret divisòria entre les habitacions 2 i 3 amb l'entrada al centre.

Sobre aquest supòsit, la seua coberta seria en vessant a dues aigües i –donat que no s'han trobat teules– estaria feta de branques i fang.

L'excavació va posar al descobert una estratigrafia molt senzilla i prou homogènia en les quatre habitacions. Per sota d'un nivell de terra orgànica d'uns 10 cm de grossària, n'aparegué un altre d'enderrocs amb pedres i fragments de morter de gruix molt irregular. A continuació se'n trobà un altre de terra grisa negrosa, amb una potència un poc irregular de 5-15 cm, que contenia tots els materials recuperats. Aquest descansava sobre una altra capa de terra rogenca amb pedres que anivellava l'interior de l'edificació. Per la inclinació del terreny cap a l'oest, aquesta capa presenta una major potència en aquest costat. En algun punt, com al racó NO del vestíbul, s'emprà arena com a material de rebliment. L'única filada de pedres de les dues parets divisòries de la segona fase descansava sobre la terra grisa negrosa del nivell d'ocupació, de manera que aquestes es van alçar quan l'edifici ja estava ocupat; aquest nivell s'estenia pels costats de les parets, per la qual cosa sembla que l'ocupació hi va continuar. Tot i que els carbons i la cendra eren relativament abundants en el nivell d'ocupació, no s'hi va poder identificar cap llar o estructura de combustió. La interpretació que en fem –que hauran de confirmar futures excavacions– és que només hi ha un període d'ocupació no molt prolongat, en el qual es va realitzar una reforma interna consistent en la subdivisió de l'estança principal en tres habitacions.

4. El material moble

Els materials de caràcter moble van aparèixer distribuïts de manera desigual per les quatre estances. A més de restes de fauna i ictiofauna, es tracta en la seua majoria de ceràmica i algunes peces de metall i vidre. En la primera habitació eren escassos i es trobaven pròxims a les parets; hi destaquen alguns fragments de dues olles, dos fragments d'escòria i una perla gallonada de pasta vítria de color blau. En la segona eren també poc nombrosos i es trobaven majoritàriament per la zona central. En la tercera eren més nombrosos i, encara que es concentraven majoritàriament per la part oest, es trobaven distribuïts per tot el terra; a més d'abundant ceràmica, s'hi van trobar nombroses restes de fauna, cinc fragments de vidre, una sivella i un clau de ferro, un altre de bronze i un fragment de *statera* d'aquest material. Finalment, en la quarta els materials eren escassos i aparegueren majoritàriament en el rebliment d'arena de l'angle NO, potser una mena d'abocador; aquest reduït nombre sembla encaixar amb la seua hipotètica funció de distribuïdor. S'hi van trobar un altre fragment de la mateixa *statera*, que aparegué a l'angle SE, una pedra foradada i trencada, alguns fragments ceràmics, un fragment de vidre i, de ferro, dos punxons, un clau, un possible anell, una placa de cinturó amb l'anella i altres fragments informes.

De ceràmica se'n van trobar un total de 1.101 fragments, la majoria de reduïdes dimensions, dels quals 42 són de ceràmica ibèrica, 2 de roma-

na i 5 poden ser de l'edat del bronze, que deuen correspondre a ocupacions anteriors o fins i tot haver-se portat amb la terra i el material constructiu utilitzat. En conjunt, la seua distribució per habitacions és, tret del material residual, la següent: 185 en la primera, 152 en la segona, 736 en la tercera i 28 en la quarta. Està fabricada en la seua totalitat a torn, i la gran majoria és de cocció reductora i de factura molt homogènia, amb pastes granuloses que contenen desgreixants de grandària petita o mitjana, entre altres calcaris i de mica, i superfícies rugoses de tonalitats grises i negroses que sovint presenten senyals d'haver estat exposades al foc. Alguns fragments palesen una cocció poc homogènia en les pastes, amb un nucli grisenc i superfícies ocre-ataronjades. La de cocció oxidant és escassa en general, presenta unes pastes majoritàriament depurades i superfícies llises de coloracions beix, ataronjada o rogenca.

El grup de cocció reductora està constituït de manera quasi exclusiva per recipients de cuina, majoritàriament olles de vora exvasada, boca ampla, coll sovint decorat amb acanalats –i en un cas amb una línia ondulada incisa superficialment sobre elles–, cos globular o ovoide, anses de secció rectangular i base plana (figures 7 i 8, 1-2). Les vores són variades: majoritàriament tenen el llavi engrossit i arrodonit, però en algunes és triangular, i té un petit graó a l'exterior o a l'interior per a la tapadora. El coll acaba en una carena que, quan hi ha decoració, està formada per la darrera estria. En els casos en què es conserva l'ansa, aquesta és de secció ovalada, arranca de la mateixa vora i arriba fins a la part superior del cos, per davall de la carena; en aquesta franja és per on s'estén la decoració. Els diàmetres de les vores varien entre 17 i 19 cm. Un exemplar de morfologia diferent que presenta un bon acabat té la vora recta amb el llavi bisellat, no té coll, presenta una carena alta poc marcada i té un diàmetre de 17 cm (figura 8, 3). Alguns fragments de bec indiquen la presència de gerretes que tenen una morfologia semblant i de vegades han estat exposades al foc; possiblement es tracta dels recipients amb uns diàmetres menors, al voltant de 12-14 cm.

Entre la ceràmica de cocció oxidant, clarament minoritària, s'ha pogut classificar una gerra, dos cànters i una olla de pasta rogenca i superfície ennegrida per exposició al foc. Dels tres exemplars més complets, una gerra de grandària mitjana té la vora recta amb el llavi lleugerament engrossit i arrodonit i 9 cm de diàmetre, coll sense diferenciar, anses de secció rectangular i quatre estries incises a l'altura d'aquestes (figura 9, 1); un cànter té la vora recta amb el llavi engrossit i diferenciat i un diàmetre de 12 cm, coll cilíndric i anses de secció ovalada (figura 9, 2); i l'altre, que no conserva la vora, té un coll cilíndric de 10 cm de diàmetre amb un petit engrossiment a l'altura del principi de l'ansa, la qual presenta una secció ovalada amb dues estries amples en la part superior del cos i una base també plana i de 10 cm de diàmetre (figura 9, 3).

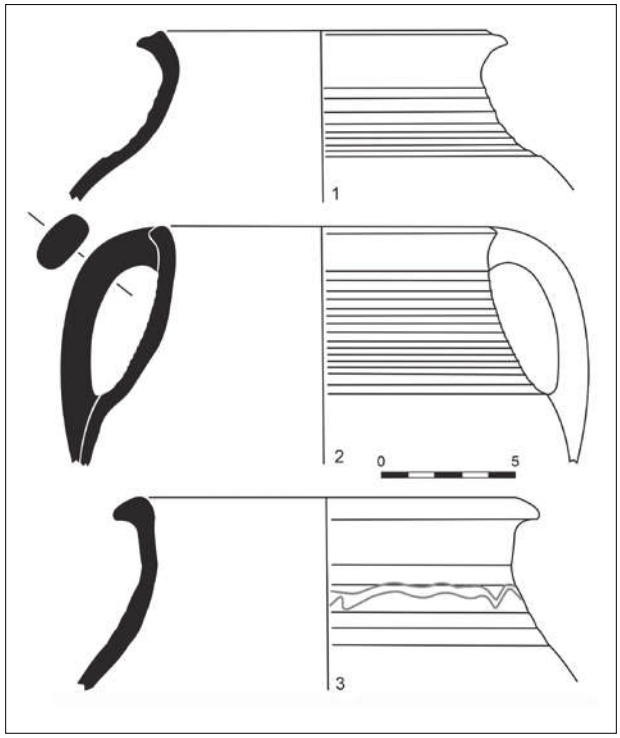

FIGURA 7. Ceràmica de cocció reductora: olles.

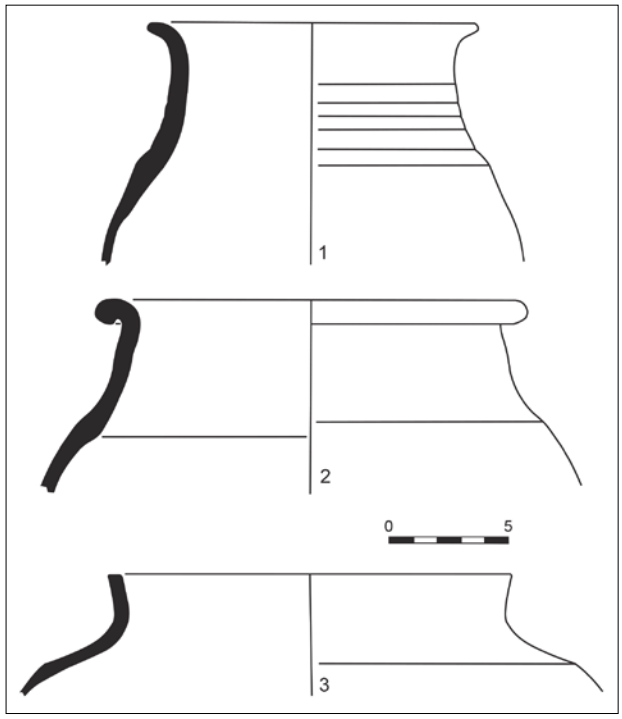

FIGURA 8. Ceràmica de cocció reductora: olles.

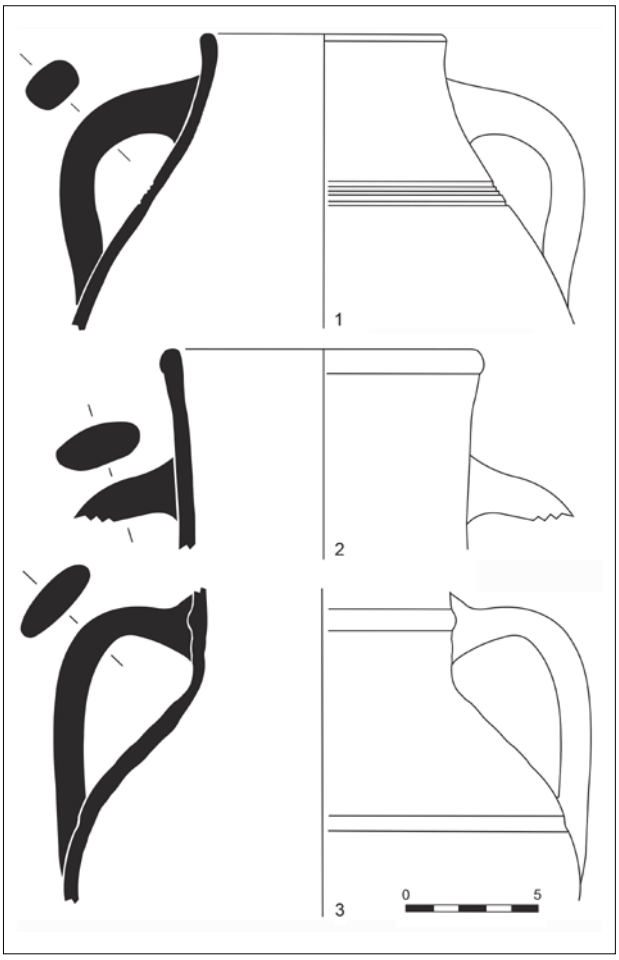

Figura 9. Ceràmica de cocció oxidant: gerra i cànters.

De manera general, el context ceràmic del Puig del Cid difereix d'altres conjunts datats en els segles VI-VII, encara que se'n puguen trobar similituds puntuals en algunes formes, com els de València la Vella (Riba-roja de Túria, València) (*vid*. en aquest mateix volum) i de la ciutat de València (Pascual, Ribera i Rosselló 2003, 69-108, fig. 1-31; Rosselló i Ribera 2004); del segle VII a *Tarraco* (Remolà i Macias 2000; Rodríguez Martorell i Macías 2016) i del VIII al port d'aquesta mateixa ciutat (Rodríguez Martorell i Macías 2018); i d'aquest període en general al Tolmo de Minateda (Albacete) (Amorós 2011; 2018). Pel que fa a la forma més representada, les olles, cal remetre a l'estudi inicial de Bazzana (1986), que proposava una cronologia àmplia entre els segles VIII i X, tot i que exemplars semblants amb decoració acanalada al coll es troben ja en alguns dels contextos anteriorment citats del segle VII. Entre altres jaciments, al Tossal de Mollet (Sant Joan de Moró, Castelló), l'abandonament del qual es data amb anterioritat al segle X, hi trobem una gran uniformitat en la ceràmica i la presència quasi exclusiva d'aquest tipus (Bazzana i Guichard 1978, 488-489, 498, fig. 3). Al testar del Mas de Pere (Onda, Castelló), aquesta forma –que presenta una notable variabilitat en els llavis– data dels segles IX-X (Montmessin 1980, 268, 286, làm. 1). Al Mas de Rambla, situat al peu del castell de la Magdalena (Castelló de la Plana), la cronologia d'un conjunt ceràmic en el qual hi ha olles amb decoració acanalada s'ha fixat amb una datació radiocarbònica entre el final del segle IX i la segona meitat del X (García Borja *et al.* 2018). A València hi ha olles de característiques semblants amb aquesta datació, que es troben amb gerretes que poden tenir una ansa i bec de pessic, i gerres i gerretes de pasta clara i vora recta (Pascual *et al*. 1997, 187, fig. 10, 1; Pascual, Ribera i Rosselló 2003, 108-110, fig. 33; 113, fig. 33). I a Tortosa (Tarragona), J. Negre (2014, 50-51) ha estudiat olles amb vores i decoració semblants i aquesta mateixa cronologia.

Al Tolmo de Minateda (Albacete) les olles del tipus 1.4.5, amb cos de tendència ovoide i vora exvasada amb llavi triangular, apareixen a mitjan segle VIII, en la fase 4.2, amb variants que tenen un petit graó a l'interior per a la tapadora o a l'exterior, i es generalitzen en la fase 5 al segle IX; les denominades olles valencianes, del tipus 1.5, amb estries amples al coll, apareixen en aquest mateix segle (Amorós 2018, 101-102, 125-129 i 131, fig. 98). Quant a l'olla de vora bisellada, un paral·lel podria ser el tipus 1.1.1a, amb una cronologia semblant (Amorós 2018, 117, fig. 87f-h). Al voltant de València, aquest tipus –que sovint porta una decoració incisa de meandres al coll– es troba al palau del Pla de Nadal (Riba-roja de Túria, València) i a la vil·la de l'Horta Vella (Bétera), i es data entre la segona meitat del segle VII i principis del VIII (Juan i Pastor 1989, 141, fig. 3; Rosselló i Ribera 2004, 158, fig. 4, 14-15). Pel que fa a la ceràmica de cocció oxidant, entre els recipients d'emmagatzemament, els cànters, recipients de dimensions mitjanes o grans, cos de tendència ovoide, amb coll estret, anses de secció ovalada i base plana o lleugerament convexa, de pastes clares, apareixen cap a mitjan segle VIII al Tolmo de Minateda (fases 4.2-4.3) i es generalitzen en el IX (fase 5), quan comencen a portar decoració pintada; els del tipus 5.8.8 presenten diversos tipus de vores, i en alguns casos mostren un engrossiment al coll a l'altura de l'ansa (Amorós 2018, 173-174, fig. 140a-g). Finalment, un paral·lel aproximat de la gerra pot ser el tipus 5.7, un contenidor de grans dimensions, cos ovoide, vora engrossida, coll troncocònic, sense muscle i anses robustes, que apareix en el segle IX (fases 5.2-5.3) (Amorós 2018, 169-170, fig. 135, a-b).

Els dos fragments de *statera* –que es van trobar separats– encaixen, però no la completen (figura 10). La peça es va trencar pel braç i es va reparar amb l'afegit de dues plaques allargades que se

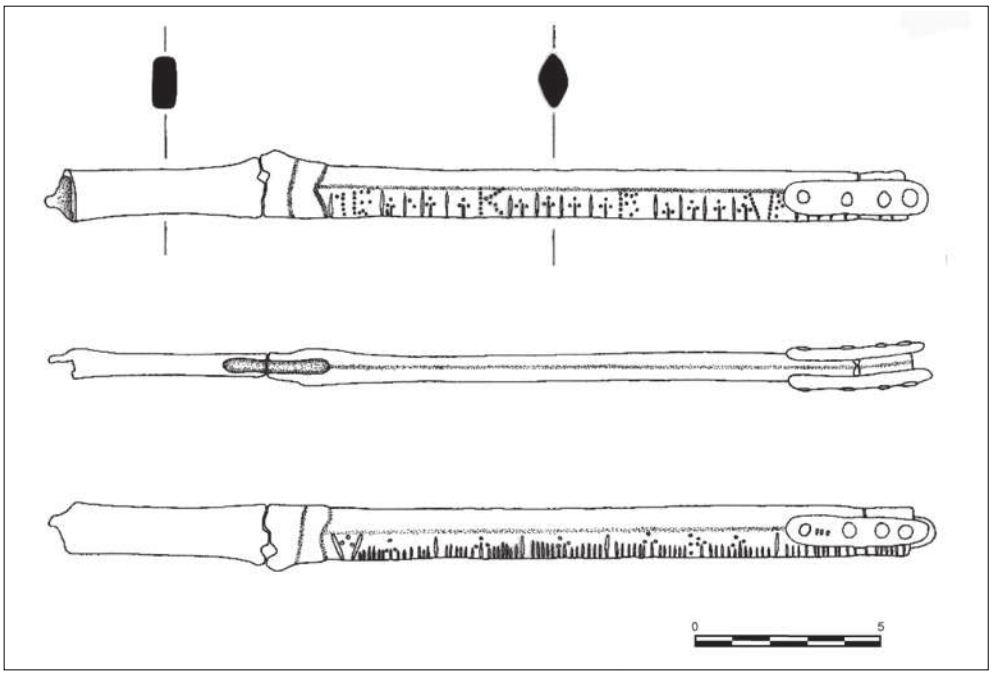

FIGURA 10. Els dos fragments de la *statera* bizantina.

subjecten amb quatre reblons; posteriorment es va trencar definitivament en dues parts a l'altura de l'apèndix on es troba el forat de suspensió. Avui conserva 23 cm de longitud i li falten els dos extrems. Presenta una secció romboidal en la part corresponent a la numeració i rectangular en la part més curta on es troba l'apèndix. El braç de les escales conserva 15,5 cm de longitud, i aquestes figuren en les dues cares, senyalades amb fines línies incises de diferent llargària, grups de punts i lletres gregues fetes també amb punts, que representen les lliures i les unces. Es pot classificar en el tipus *Constantinopla* dels establerts per Franken (1993, 89-94, 113-116, fig. 11), propi de l'època bizantina, que reuneix 54 exemplars distribuïts majoritàriament pel Mediterrani oriental, on es troben en ciutats com Corint, Efes, Pèrgam, etc. (Visy 1994). Entre els diferents paral·lels que podem citar es troba l'exemplar recuperat al derelicte bizantí de Yassi Ada, de 27,8 cm de longitud, que data del segle VII (Bass i Van Doorninck 1982, 218-230, fig. 10-19 i 10-20). A la península Ibèrica només es coneixien fins ara dues balances d'aquest tipus al dipòsit de bronzes del Collet de Sant Antoni de Calonge (Girona), que fou publicat per P. de Palol (1953), l'ocultació del qual data del principi del segle VIII. Posteriorment s'han donat a conèixer alguns accessoris, com ara ponderals i una cadena amb ganxo del barri bizantí del teatre romà de Cartagena (Vizcaíno 2009, 805-806, làm. 109). Per comunicació del professor L. Olmo, sabem que a Recópolis es va trobar un altre exemplar de balança d'aquest tipus.

De vidre hi ha cinc fragments, dels quals un és de color blavenc i pertany a una vora recta de 9 cm de diàmetre amb el llavi engrossit i estries a l'exterior, possiblement d'una copa, i l'altre és part d'una tija massissa de color verdós amb torsió helicoidal i 9 mm de diàmetre, possiblement d'una copa de la forma Foy 27 (Foy 1995, 211). Aquest tipus de copes de tija alta poden datar-se en els segles VII-VIII; sembla que corresponen a importacions d'Àfrica o Orient i són molt típiques de l'etapa bizantina. Se n'han trobat, entre altres, en alguns jaciments catalans com Can Gambús (Sabadell) i Puig Rom (Coll 2011, 208, làm. 2, 15, i làm. 4, 32-24), i al Tolmo de Minateda i en nivells bizantins de *Carthago Spartaria* (Sánchez de Prado 2018, 353-354, fig. 223, 14-17). L'altra peça destacada és una perla de vidre de color blau i cos decorat amb gallons que devia tenir una ànima d'un altre material que ha desaparegut. Es tracta d'un tipus que apareix en època romana i és particularment freqüent en els segles VI-VII formant part de collars, braçalets i penjolls (Mastykova 2010). Es troba majoritàriament en contextos funeraris d'època visigoda, com per exemple a les necròpolis de Carpio del Tajo de Toledo (Ripoll 1985, 32, fig. p. 217, 1) i el Camino de los Afligidos d'Alcalá de Henares (Maczynska 1991), i també bizantina, com a la necròpolis oriental de *Carthago Spartaria*, amb una datació de la segona meitat del segle VI (Madrid i Vizcaíno 2007, 190-191). Al País Valencià les trobem a la necròpolis del Tossal de les Basses (Alacant) en tombes del segle VII (Rosser 2013, 361, 533, 535).

5. Consideracions finals

La problemàtica que planteja aquest jaciment se centra en dues qüestions fonamentals, com són la funció i la datació. Si, en el cas de la segona, el millor coneixement de les produccions ceràmiques avui en permet una millor aproximació, per a la primera seguim sense poder donar respostes convincents; el fet que no se'n conega cap referència en les fonts no ajuda a clarificar-la. Sobre les dues qüestions hi pesa la limitació que suposa comptar només amb la informació obtinguda en una sola campanya d'excavacions. Pel que fa al context ceràmic, cal considerar que la mostra no és molt nombrosa i futurs treballs poden canviar la limitada perspectiva actual amb l'aparició de nous tipus i produccions, tècniques i motius decoratius, etc. Del que tenim avui poden destacar-se alguns trets com són el predomini de la ceràmica de cocció reductora, amb l'olla com a forma majoritària i les gerretes en nombre reduït; el caràcter minoritari de la ceràmica de cocció oxidant, amb contenidors de líquids com les gerres i els cànters; i la presència exclusiva entre les tècniques i els motius decoratius de les estries, els acanalats i les línies ondulades incises. El reduït repertori tipològic i l'absència de tècniques decoratives com la pintura amb òxid de ferro o el vidrat poden tenir una justificació de caràcter cronològic.

L'ocupació del Puig del Cid creiem que ha de fixar-se de manera general entre la fi de les importacions de ceràmica de tradició romana –fonamentalment africana i oriental–, en el segle VII, i l'extensió de les tècniques decoratives andalusines com el vidrat monocrom, en el segle X. Encara que alguns dels tipus ceràmics identificats tenen paral·lels en contextos datats des del segle VII, la majoria tenen una cronologia més avançada que pot situar-se entre la segona meitat del segle VIII i el segle IX. Aquesta datació, però, sembla presentar algunes discordances amb la d'altres peces de metall i vidre. Es tracta de la *statera*, que data dels segles VI-VII, i la copa de vidre, dels segles VII-VIII; es pot admetre que la primera haja perdurat llarg temps pel seu material i caràcter utilitari, hipòtesi que pot trobar suport en la reparació de què fou objecte; però en el cas del vidre aquesta possibilitat sembla més estranya per la seua fragilitat, tot i que no puga descartar-se.

També en el cas de la fortificació la utilització del morter de calç com a material constructiu, així com les característiques de les torres, poden plantejar problemes cronològics. Els paral·lels més pròxims són alguns recintes d'època visigoda que poden datar-se en els segles VI-VII. L'únic conegut al País Valencià és el de València la Vella, amb una superfície de 4,5 ha i una muralla d'1,8-2 m de grossària, reforçada amb torres massisses de planta aproximadament quadrada i reduïdes dimensions (Rosselló 1996, 439; *vid*. en aquest mateix volum). Altres paral·lels més allunyats poden ser el *castrum* de Puig Rom (Girona), on la muralla té uns 2,30 m de grossària i està reforçada amb algunes torres massisses que no pareixen seguir una disposició regular (Subías *et al.* 2016, 94-95; *vid*. en aquest mateix volum). Finalment, podem esmentar la muralla de Recópolis (Toledo), que presenta una grossària d'1,80-2 m; està reforçada amb torres massisses majoritàriament quadrangulars situades a distàncies irregulars que tenen d'amplària fins a 6,5 m i es projecten tant cap a l'interior com cap a l'exterior entre 2 i 3 m (Gómez de la Torre-Verdejo 2008). Els recintes de cronologia posterior estan construïts en la seua majoria de pedra seca o amb morter de fang. El més pròxim és el Tossal de Mollet, que presenta una estructura tripartida, amb un *castrum* al cim, un recinte denominat «acròpolis» i una extensa vila, l'abandonament del qual es data amb anterioritat al segle X, però on totes les construccions són de pedra seca (Bazzana i Guichard 1978). Més allunyat és el cas del Castellar d'Elx, amb una superfície d'11,4 ha, l'ocupació del qual es data entre la segona meitat del segle X i la primera de l'XI, on la muralla té una longitud aproximada de 1.050 m, és de pedra seca i només alguns trams tenen morter de fang; tan sols el recinte superior, l'Edifici III o Castellet, està construït amb morter de calç (Gutiérrez Lloret, Menéndez Fueyo i Guichard 2008, 180-182; Gutiérrez Lloret *et al*. 2010, 20-21 i 29-34).

Si les proporcions i característiques de la fortificació no pareixen pròpies d'un campament temporal, la falta d'infraestructures hidràuliques sembla que no permet atribuir-li un caràcter urbà; en aquest cas, a més, resultaria estrany que es trobés a tan curta distància de Sagunt. També el nombre d'edificis existent a l'interior del recinte emmurallat sembla escàs per a la seua gran superfície. D'altra banda, l'escassa potència de l'únic nivell d'ocupació prova que aquesta no degué ser molt prolongada, i el fet que no s'hagen trobat evidències de destrucció o incendi es correspon a un abandonament sense violència. Quant als edificis existents al seu interior, la planta de l'excavat parcialment no s'assembla a la de les cases excavades als jaciments citats del Tossal de Mollet (Bazzana i Guichard 1978, 494, fig. 7) o el Castellar d'Elx (Gutiérrez Lloret *et al*. 2010, 35-38, fig. 01-08), que es caracteritzen per comptar amb un pati al voltant del qual es distribueixen les diferents estances.

En resum, podem dir que l'estudi de la fortificació i dels materials recuperats en l'excavació

del 1980 ha permès avançar un poc en la seua datació, que cal portar a l'època emiral, però no en altres qüestions fonamentals com la seua funció i el context històric en el qual es va construir. Es tracta, doncs, d'unes conclusions que s'han de prendre amb les reserves naturals perquè s'ha comptat només amb els resultats d'una sola campanya d'excavacions, i que resten a l'espera de noves dades que sens dubte aportaran futurs i desitjables treballs.

6. Bibliografia

Alcina Franch, J. 1950: «Las ruinas romanas de Almenara (Castellón)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, xxvi, Castelló, 92-128.

Amorós Ruiz, V. 2011: *Contextos cerámicos del siglo viii en el Tolmo de Minateda*, Albacete.

– 2018: *El Tolmo de Minateda en la Alta Edad Media. Cerámica y contexto*, Alacant.

Arasa i Gil, F. 1980: «El Punt del Cid d'Almenara (la Plana Baixa, Castelló). Notes sobre la primera campanya d'excavacions», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense*, 7, Castelló de la Plana, 219-242.

– 2000: «El conjunto monumental de Almenara (la Plana Baixa, Castelló)», en: *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, València, 113-118.

– 2014-2015: «Lluís Cebrian Mezquita: l'arqueologia en l'obra d'un destacat representant de la Renaixença», *Saitabi*, 64-65, València, 183-202.

Bass, G. F.; Doorninck, Jr., F. H. van 1982: *Yassi Ada. A Seventh-Century Byzantine Shipwreck*, i, Texas.

Bazzana, A. 1978: «Les villages désertés de l'Espagne orientale: état présent et perspectives d'une recherche archéologique», *Archéologie Médiévale*, viii, Caen, 165-223.

– 1986: «Essai de typologie des ollas valenciennes», en: *II Congreso Internacional de Cerámica Medieval del Mediterráneo Occidental*, Toledo, 93-99.

Bazzana, A.; Guichard, P. 1976: «Recherche sur les habitats musulmans du Levant espagnol», en: *Atti del Colloquio Internazionale di Archeologia Medievale*, Palerm, 60-69.

– 1978: «Un important site-refuge du haut Moyen-Âge dans la région valencienne. Le despoblado du Monte Mollet (Villafamés, Castellón)», en: *Mélanges de la Casa de Velázquez*, xiv, París, 485-501.

Bosó Doménech, E. 2011: «Referències al port de l'Estany d'Almenara», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, lxxxvii, Castelló de la Plana, 27-50.

Chabret Fraga, A. 1888: *Sagunto. Su historia y monumentos*, Barcelona.

Coll Riera, J. M. 2011: «Els vidres d'època visigoda a Catalunya: primeres dades», en: *De la fi de la Tarraconense a la consolidació dels comtats. Actes del IV Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna de Catalunya*, i, Tarragona, 201-209.

FLCM = Relación de Fondos Personales. Luis Cebrián Mezquita. Universidad de Navarra (UN). Archivo General, Pamplona.

Foy, D. 1995: «Le verre de la fin du ive au viiie siècle en France méditerranéenne. Premier essai de typo-chronologie», en: *Le verre de l'Antiquité Tardive et du Haut Moyen Âge. Typologie-Chronologie-Diffusion*, Guiry-en-Vexin, 187-242.

Franken, N. 1993: «Zur Typologie antiker Schnellwaagen», *Bonner Jahrbücher*, 193, 69-120.

García y Bellido, A. 1976: «El ejército romano en Hispania», *Archivo Español de Arqueología*, 49, Madrid, 59-101.

García Borja, P.; Palmer, J.; Selma, S.; Carrión, Y.; Pérez Jordà, G.; Real, C. 2018: «Les primeres evidències andalusines al tossal de la Magdalena», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 36, Castelló de la Plana, 217-229.

Gómez de la Torre-Verdejo, A. 2008: «La muralla de Recópolis», *Zona Arqueológica (Recópolis y la ciudad en la época visigoda)*, 9, Alcalá de Henares, 77-86.

Gómez Serrano, N. P. 1929: «Secció d'Antropologia i Prehistòria. Resum dels seus treballs», *Anuario del Centro de Cultura Valenciana*, vi, València, 200-201.

– 1933: «Secció d'Antropologia i Prehistòria. Resum dels seus treballs durant l'any 1931 i del curs 1931-32», *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, vi, València, 28-35.

González Simancas, M. 1928: «Excavaciones arqueológicas en Almenara. El campamento de Aníbal», *Las Provincias*, 18 de setembre, València.

Gutiérrez Lloret, S.; Menéndez Fueyo, J. L.; Guichard, P. 2008: «El Castellar de la Morera de Elche: ¿*Madīna* o *Ḥiṣn*?», *Lucentum*, xxvii, Alacant, 175-190.

Gutiérrez Lloret, S.; Menéndez Fueyo, J. L.; Guichard, P.; Martí Oltra, J.; Pascual Pacheco, J.; López Padilla, J. A.; Ferrer Carrión, R.; Pina Mira, J.; Checa Martínez, N.; Candela Torregrosa, L. 2010: *El Castellar d'Elx. L'origen de la ciutat medieval*, Alacant.

Juan, A.; Pastor, I. 1989: «Los Visigodos en Valencia. Pla de Nadal: ¿Una villa áulica?», *Boletín de Arqueología Medieval*, 3, Ciudad Real, 137-179.

Llorente Olivares, T. 1887: *Valencia. Sus monumentos y arte; su naturaleza e historia*, i, Barcelona.

Maczynska, M. 1991: «Westgotische Perlen. Funde vom Gräberfeld Carpio del Tajo und aus den Sammlungen in Barcelona und Nürnberg», *Madrider Mitteilungen*, 33, 145-183.

Madrid Balanzá, M.ª J.; Vizcaíno Sánchez, J. 2007: «Collares de época bizantina procedentes de la necrópolis oriental de *Carthago Spartaria*», *Verdolay*, 10, Múrcia, 173-196.

Martí Matías, M. R. 2001: *Visigodos, Hispanoromanos y bizantinos en la zona valenciana en el siglo VI (España)*, BAR International Series, 943, Oxford.

Mastykova, A. 2010: «Les perles en Espagne et en Gaule méridionale à l'époque wisigothique (V^e^-VIIe s.)», *Zona Arqueológica. El tiempo de los «bárbaros». Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI d. C.)*, 11, Alcalá de Henares, 461-474.

Méndez Madariaga, A.; Rascón Marqués, S. 1989: *Los Visigodos en Alcalá de Henares*, Alcalá de Henares.

Mesado Oliver, N. 1966: «Breves notas sobre las ruinas romanas de "Els Estanys" (Almenara)», *Archivo de Prehistoria Levantina*, XI, València, 177-196.

Montmessin, I. 1980: «Description analytique de la céramique commune du testar de Onda / Mas de Pere (Castellón)», *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonenses*, 7, Castelló de la Plana, 243-288.

Morillo Cerdán, A. 1991: «Fortificaciones campamentales de época romana en España», *Archivo Español de Arqueología*, 64, Madrid, 135-190.

Negre Pérez, J. 2014: «La cerámica altomedieval de Tortosa (siglos VII-X). Una primera clasificación y análisis interpretativo», *Arqueología y Territorio Medieval*, 21, Jaén, 39-67.

Palol de Salellas, P. 1953: «Cronología de los bronces del "Collet de Sant Antoni de Calonge" (Gerona)», *PSANA*, 2, Saragossa, 39-68.

Pascual, J.; Ribera, A. V.; Rosselló, M. 2003: «Cerámicas de la ciudad de Valencia entre la época visigoda y omeya (siglos VI-X)», en: Caballero, L.; Mateos, P.; Retuerce, M. (ed.). *Cerámicas tardorromanas y altomedievales en la Península Ibérica. Ruptura y continuidad*, Anejos de AEspA, XXVIII, Madrid, 67-117.

Pascual, J.; Ribera, A. V.; Rosselló, M.; Marot, T. 1997: «València i el seu territori: Contexts ceràmics de la fi de la romanitat a la fi del califat (270-1031)», en: *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)*, Arqueo Mediterrània, 2, Barcelona, 179-202.

Pérez García, V. Ll. 2012: «Late Roman and Visigothic Military Fortifications in Conventus Tarraconensis (Hispania): The Organization of Border Defence», *Aqvila Legionis*, 15, 165-202.

Remolà Vallverdú, J. A.; Macias i Solé, J. M. 2000: «Tarraco visigoda. Caracterización del material cerámico del siglo VII dC», en: *V Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 485-498.

Ripoll López, G. 1985: *La necrópolis visigoda de El Carpio del Tajo (Toledo)*, EAE, 142, Madrid.

Rodríguez Martorell, F.; Macias Solé, J. M. 2016: «Un nuevo contexto cerámico de la segunda mitad del siglo VII d. C. en *Tarracona* (*Tarraconensis*, *Regnum Visigothorum*)», en: Járrega, R.; Berni, P. (ed.). *Amphorae ex Hispania: paisajes de producción y consumo*, Tarragona, 936-952.

– 2018: «Buscando el siglo VIII en el puerto de *Tarracona*: entre la residualidad y el desconocimiento», en: Martín Viso, I. [*et al.*] (coord.). *Cerámicas Altomedievales en Hispania y su entorno (siglos V-VIII d. C.)*, Valladolid, 573-589.

Rosselló Mesquida, M. 1996: «El yacimiento de València la Vella (Riba-roja de Túria, Valencia). Algunas consideraciones para su atribución cronológica y cultural», *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*, 17, Castelló de la Plana, 435-454.

Rosselló Mesquida, M.; Ribera i Lacomba, A. V. 2004: «Las cerámicas del siglo VII d.C. en *Valentia* (Hispania) y su entorno», *Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta*, 39, 155-164.

Rosser Limiñana, P. 2013: *Arqueología del poblamiento de un territorio del Mediterráneo occidental (Alicante, España) desde época tardía a la primera ocupación islámica. Un espacio activo sin ciudad: de villas a aldeas*, tesi doctoral, Universitat d'Alacant, Alacant.

Sánchez de Prado, M.ª D. 2018: *La vajilla de vidrio en el ámbito suroriental de la Hispania romana. Comercio y producción entre los siglos I-VII d. C.*, Alacant.

Schulten, A. 1928*a*: «Campamentos romanos en España», *Investigación y Progreso*, 5, Madrid, 34-36.

– 1928*b*: «Römischen Lager in Spanien», *Forschungen und Fortschritte*, 4, Berlín, 41-43.

Subías, E.; Puig, A. M.; Codina, D.; Fiz, J. I. 2016: «El *castrum* visigòtic de Puig Rom revisitat», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 47, 75-96.

Visy, Z. 1994: «Römische und byzantinische Schnellwaagen aus der Türkei», en: *Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronzen*, Stuttgart, 435-444.

Vizcaíno Sánchez, J. 2009: *La presencia bizantina en Hispania (siglos VI-VII). La documentación arqueológica*, Múrcia.